

A bölcsesség hangja: Zilahi János elfeledett irata a felső-magyarországi hitvitában*

A *felső-magyarországi hitvita* 17. századi magyarországi irodalmunk egyik elhíresült teológiai csatája volt. A polémia 1663 és 1672 között zajlott Sárospatakon és Kassán, résztvevői a térség katolikus és protestáns felekezeteinek vezető személyiségei voltak.¹ Kirobbanásának közvetlen oka az volt, hogy az elsősorban protestánsok lakta városokban megjelentek a jezsuita missziósok, s a katolikus hitre visszatért özvegy fejedelemasszony, Báthory Zsófia és fia, az 1661-ben katolizált I. Rákóczi Ferenc támogatásával megkezdték térítő munkájukat. A jezsuiták egyik vezéralakja Sámbar Mátyás volt, aki vitára hívó iratával, a *Három üdvösséges kérdés* című traktátussal több válasziratot is provokált.² Így keveredett nyomtatásban is megjelenő iratváltásokba, hitvitázásba Czeglédi István kassai lelkésszel, Pósházi János sárospataki professzorral és Matkó István felsőbányai prédikátorral. A *felső-magyarországi hitvitát* a korszak legtöbb iratból álló polémiajaként tartja számon a szakirodalom, és mai ismereteink szerint az elveszett, ám nyomtatásban megjelent művekkel együtt mintegy tizenhét szöveg alkotta. E vitairatok kezdetben még meghatározott teológiai kérdésekkel, jellemzően ekkleziológiai témákkal és a Szentírás értelmezését tárgyaló exegetikai okfejtésekkel foglalkoztak, s az összecsapások stílusa és nyelvezete fokozatosan durvult el. Nem csoda, hogy a korszak polemikus irodalma kapcsán az utókor és a szakirodalom is főleg a vaskos, trágárságtól hemzsegő, durva nyelvezetét emelte ki, mely irodalmilag kevésbé volt értékelhető.³ Mint ismert, a Wesselényi összeesküvés lelepleződése után 1671-ben a Habsburg császári katonaság bevonult a felső-magyarországi térség városaiba, a vita végső lezárulásának tehát elsősorban politikai okai voltak. Az ekkoriban kezdődő megtorlás és a protestánsüldözés miatt a reformátusoknak ugyanis el kellett menekülniük Sárospatakról és Kassáról, így a protestánsok helyzete már nem tette lehetővé a polémia folytatását. Jelenleg nincs mód a hitvita szövegeinek részletes bemutatására, csupán a polémia lezárulását követően megjelenő, 1672-ben kiadott nyomtatványról szeretnék néhány gondolatot írni.

Noha a *felső-magyarországi vitáról* szóló könyvészeti, filológia leírások nem említik meg Zilahi János 1672-ben Kolozsvárott megjelenő iratát,⁴ érdemes róla néhány szót ejteni, különösképpen azért, mert mint e kis munka előszava elárulja, idős korú írója abból az okból fogott hozzá a protestáns hittételek kifejtésének, hogy cáfolatát adja Sámbar Mátyás vitaindító iratának, a *Három üdvösséges kérdésnek*. Zilahi János *Az igaz vallásnak világos tüköre*,

* A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

¹ HELTAI János, *A 16–17. századi magyarországi hitviták adattárának tervezete = „Tenger az igaz hitrül való egyenetlenségek vitatásának eláradott özöne...”: Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk. HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem BTK Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 251–299, 275–299; ZOVÁNYI Jenő, Sámbar Mátyás és Kis Imre hitvitái s az ezekkel egyidejű hitvitázó művek, *TheolSz*, 1925, 264–271; UÓ, Szóbeli hitviták Sárospatakon és Kassán, *TheolSz*, 1933/34, 139–148. Újabb könyvészeti leírása az RMNy IV. kötetének vonatkozó tételeiben.

² SÁMBAR Mátyás, *Három idvösséges kérdés. Első: A lutheránosok és cälvinisták igaz hitben vadnake? Masodik: Csak az egy pápista hité igaz? Harmadik: A' pápisták ellenkézneké a' Sz. Irással, avagy inkább a' lutterek és cälvinisták?*, Nagyszombat, 1661 (RMNy 2997)

³ BITSKEY István, *Püspökök, írók, könyvtárak: Egri főpapak irodalmi mecénatúrája a barokk korban*, Eger, 1997, 34.

⁴ Csupán a következő tanulmány említi: TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália – Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához” – Esettanulmány*, = „Tenger az igaz hitrül...”i. m., 175–197.

mellyben az *Cálvinista Vallásnak tökéletes tiszta igazsága, és igaz fundamentomos régisége, minden jó lelki-ismeretű embereknek szemek eleiben tétetik* című írásában az öregség narratíváját használja az üldöztetéseket szenvedő protestáns egyház védelmében.⁵ Élemedett korát – a mű írásának idején nyolcvankét esztendő volt a szerző⁶ – a könyve elé írt bibliai mottókban is kiemeli: „2. *Petr. 1. v. 13, 14.* Mert méltó dolognak ítélem lenni, hogy mig ez én testemnek sátorában vagyok, fel-ebreszszelek titeket intéseknek általa. Mivel hogy tudom, hogy hamar le-teszem ezt az én hajlékomat, mint a mi Urunk Jésus Christus nékem megjelentette. / *Psal. 34. v. 12.* Jöjjetek ide Fiaim, halgassatok engemet, az Urnak félelmére megtanítlak titeket. / *Syr. 23. v. 6.* Halgassátok Fiaim, az igaz-mondo száznak tanítását. Mellyet a ki meg-tart, meg nem fogattatik az ő beszédével.”

Már e paratextusok meghatározzák a szöveg kommunikációs terét, az írók bölcs öregként, az olvasókat és híveket pedig ifjakként ábrázolják a bibliai citátumok. Ezt a beszédhelyzetet, a szerző által felvett retorikai pozíciót erősítik a preliminária további szövegei. A Szentháromságnak szóló ajánlásban a szerénység toposzát követően többször is kitér vénségének ecsetelésére, és saját korát bibliai párhuzammal ábrázolja: „De ő kegyelemmel bővelkedő édes Atyám! el-felejthetetlen lévén te nálad amaz te ígéreted, mellyet az Esaiás által régen töttél volt: *Mind vénségemig csak Te: fejmemnek öszüléséig te hordoztál és tartottál.* Kezedből ki nem vetted zabolámnak fékemplőjét, hanem el-szintén tizen-egy orakor-is, ki-jöttél életemnek piatzára, és vénséges életemnek estvéjén-is, a te örökségedben való idvesseges dolgozódásra el-hittál.”⁷

Az *Istenfélő olvasóhoz* szóló előszóban ismételten vénségét ecseteli, melynek oka a kötelező retorikai toposz alkalmazásán túl az lehetett, hogy a viszontagságos időkben még öregségében is vallása mellett kikelő prédikátor jó példával járjon elő a református híveknek. Ugyanakkor ebben a szövegrészben jelöli a szerző, hogy írása szorosán kapcsolódik a *felső-magyarországi hitvitához*: „*Istenes Olvaso,* hogy én e munkát, nem csak most; hanem az előtt való időkben-is volt igyekezetem hogy cselekedgyem, kiváltképpen miúlta *Sámbár Mátyás* Uramnak, három Kérdések felől való írása ki-bocsátva vagyon. Hogy pedig vénségemnek mostani szoros idejére hallasztottam, mikor immár jó lelkem-isméretinek csendessséggel, végső orámhoz, és az én Meg-válto Jesus Christusomhoz való menetelre el-készülve, és indulo félben vagyok, oka ez, hogy a mi képpen amaz szegény özvegy [...] En is el akarám várni, más ezeremnél tudossabbaknak kegyességeket, és bőségesen tött illendő tudos feleleteket az három kérdésekre.”⁸

Zilahi tehát *Az igaz vallásnak Tüköre* című vitairatát alapvetően a felső-magyarországi városokban zajló harc, illetve az ottani polémiát elindító Sámbár Mátyás könyve ellen írta. Művének fő része azonban nem folytat vitát szövegszerűen Sámbár említett könyvével, sokkal inkább a református vallás tanításait, a kálvinista vallás régiségét és igazságát tárgyalja *kérdés-fejeletekben, példákban és bizonyításokban*. A könyv fő részének tartalma tehát alapvetően nem polemizál Sámbár könyvével, válasziratnak csak abban a minőségében tekinthető, hogy Sámbár katolikus hitigazságokat közlő könyvéhez hasonlóan Zilahi is a legalapvetőbb református tanokat tárgyalja. Művének az említett vitához való kapcsolatát és kapcsolódását leginkább a főrészt megelőző üdvözlő versek jelölik, melyek közül kiemelkedik Matkó István írása.⁹ Ebben Matkó a Domitjánus által üldözött és Pathmos szigetén lévő János apostol által írt Jelenések könyve nyomán, a jó és rossz angyalok

⁵ ZILAHY János, *Az Igaz Vallásnak Vilagos Tüköre, mellyben Az Cálvinista Vallásnak tökéletes tiszta igazsága, és igaz fundamentomos régisége, minden jó lelki-ismeretű embereknek szemek eleiben tétetik*, Kolozsvár, 1672 (RMK I 1136)

⁶ Zilahi János zsibói református pap és a szilágysági eklézsiák esperese volt.

⁷ ZILAHY 1672, i. m., **3.

⁸ ZILAHY 1672, i. m., **6a–**7a.

⁹ Kézdivásárhelyi Matkó István, református prédikátor, pap, aki Zilahon is szolgált.

harcaként ábrázolja saját korának eseményeit.¹⁰ A prédikátor versének allegorikus értelme szerint a Sárkány Angyali a katolikus tanok mellett kikelők, az ellenük küzdők, nyilván az igaz hitet védelmező protestánsok a Szent Angyalok, akiknek a hadába e munkájával immáron Zilahi is belépett. Matkó köszöntőverse arról árulkodik, hogy a szerző Zilahi művét olyan könyvnek tekintette, amely a Sámhárral, illetve a reformátusoknak a jezsuitákkal folytatott, „apokaliptikus léptékű küzdelem” részeként jelent meg. János apostol üldöztetésére, illetve a látomások beteljesedésére való utalások az 1670-es évek protestánsüldözésének idején különösen „valóságosak lehettek” a református hívők számára, így a Szent Angyalok társaként ábrázolt Zilahi művével nem csak hitvédelmet, de csatát is vállalt a katolikusok ellen: „Szent Angyalok társa vagy Zilahi János / Mert a jobb rész mellett nyilad olly szigonyos, / Hogy a kikre lövöd sebek mind halálos, / Rendel meg-felelni ellened mert bajos.”¹¹

További jelentősége Zilahi munkájának, hogy több helyen is közöl rövid anekdotákat, melyekben a katolikus–protestáns gyülekezeti együttélésről számol be, s felvillant egy-egy képet arról, hogyan viszonyultak egymáshoz a hívek. Ezen történetekben jellemző módon – és itt az 1672-es év protestánsellenes politikai, valláspolitikai kontextusával is érdemes számot vetni – úgy mutatja be a katolikusokat, mintha alapvetően „nyitottak” lennének a református vallás iránt, ám különböző okokból, félelemből, álnokságból, vagy gyermeki tudatlanságból elzárkóznak tőle: „Mind ezekhez mondhatok immár ilyen nyilván való dolgokat-is, hogy egy-néhány Pápista embertől hallottam, hogy a mi vallásunkat dicsérte, és a Pápista vallásnál fellyebb magasztalta. Avagy penig némely a Pápista vallással egy-aránt valonak mondotta. Példák: ugyan a Somlyai két becsületes Páterekkel, ugy-mint Huszti Pál Pater, és Kozma Péter Uramékkal, valék Kevő faluban egy becsületes Catholicus Nemes Pátronusnak, Bányai Sigmondnak asztalánál. A tisztesseség vacsora közben a meg-említett fő ember így szolla énnekem: *El az Isten Zilahi Uram, hogy én a Kegyelmetek vallásában semmi csak egy mákszemni ki-vetöt sem talállok.* Elsőben vevé hirtelen, hogy az Patereknek nem kedvek szerént talála esni mondása hirtelenséggel így fordítá szavát: de még-is én nem szerethetem. En erre a szora könnyen azt mondhatom vala: *Pilátus sem talála vétket a Christusban de ugyan halálra sententiázá: A Phariseusok is magok mondgyák vala Christus Urunknak: Mester, tudgyuk, hogy te igaz vagy; De ugyan nem hívének néki. De mivel asztalánál valék az emberséges embernek, nem akarék szollani.*

Somlyon-is egy Víz-kereszt napján szokások szerént nagy Processioval jö vala az Páter az uczában. Az én házam elleneben egy-néhány Pápista aszszony-népek ülnek vala, látván a Processiot és a meg-gyujtot lámpást, mellyet egy hoszszu rud végében hoznak vala előttök, mind fel-kelnek, és bé-állának az ház elöl. El-haladván a Páter őket, ismét helyekre jövének. Ki-állék én-is az ajtóm eleiben, s mondék nékiek: *Miért nem hívátok bé a páttert?* Felelének: *Hiszem mi magunk-is bolondoskodhatunk mi-ugy, ha akarunk.* Illyen-képpen emlekeznek vallások felöl.

Ugyan Somlyon a mi Scholánkban az mi Deákink, éneklik vala a kilentzedik Soltárt Magyarul. Egy Anyos István nevü öreg Catholicus a kapuja félén ülven, figyelmetesen halgattya vala. Azonban jönek vala a Pápista Scholából két iffiak: Edgyik ugyan a maga fia vala az embernek kik halván a mi Deákinknak énekléseket, mondának az öreg-embernek: *Hiszem igen orditnak a Cálvinisták!* Monda az öreg ember nékiek: *Hazudtok rosz fiak! mert azok bizo[n]y bem orditnak, hanem igen szépen énekelnek: En régen halgatom. De ti inkább*

¹⁰ Ennek már a 16. század óta nagy hagyománya volt a magyarországi irodalomban: ÖZE Sándor, *Apokaliptika és nemzettudat a 16. századi Magyarországon = Religio, retorika, nemzettudat régi magyar irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István, OLÁH Szabolcs, Debrecen, 2004, 112–125.

¹¹ ZILAHY 1672, i. m., **3b.

tudgya K. *Anyátok hogy egy énekeltek, talám még magatok sem értitek. &c.* Így becsüllik-meg magok-is vallásokat. Még-is a mi Szent Vallásunkat kárhoztatták.”¹²

Zilahi elbeszélésében jól érzékelhető a fokozatosság, ahogy a három kis történetből felépíti a vallást nem becsülő katolikusokról alkotott képet. Az első történetben még egyházi előljárói miatt szabadkozik a vendéglátó, a másik két anekdota a „népi vallásosság” tükre, s azt bizonyítja, hogy maguk a katolikus hívek is csak babonaságnak tartják a papok szakrális cselekedeteit, ezzel szemben igen tetszik nekik a protestáns gyülekezeti éneklés. Nyilván a református vallási tézisek kifejtése után Zilahi is fontosnak érezte, hogy egy-egy ilyen „polemikus-zsánerképpel” fűszerezze szövegét, melyek felvillantása a protestáns üldözések idején azt is érzékeltette, hogy az üldözök nyája sem annyira elkötelezett saját hite iránt.

Emellett a polémia szövegeiben található „szitkok és mocskok” Zilahi tetszését sem nyerték el, ezért az erre való reflektálásában – ugyancsak az öregség narratíváját felhasználva – külön kiemelte, hogy mindkét felekezet esetében elítélendő a trágár nyelvhasználat. Tette ezt legelsőként már könyve előszavában, ahol a következőképpen fogalmazott: „Harmadszor jo lelkem isméréteinek bizonyosságával protestálok az Isten előtt, hogy ez munkám által, senkinek, sem személyének sem vallásának gyalázására, gyarlo indulatomnak követésével nem igyekszem. Mert noha én még gyermekségemben-is, tellyes igyekezetemmel kerültem, hogy sem Romai valláson, sem másón, idvösségemet ne keressem. Mindazáltal személyekben ö Kegyelmeiket nemutáltam, s most sem utálok. Hanem, a mint édes Idvezitönk a keresztyénektől kívánnya, szerettem és szeretem most-is. Mellyet meg-bizonyítottam csak ezzel is, hogy ebben az én írásomban, bár szorgalmatosan fel-visgállják-is, egy haragra ingerlő és gyalázo szocskát nem találhatnak.

E *modestiát* pedig cselekedtem elsőben ezért, s ilyen reménsséggel, hogy mindenek iszonyodgyanak, írások közben rusnya szitkozódásoktól, és illetlen gyalázásoktól. Mert az ki nyelvével akar igazat venni, nincsen talám annak igye-béli igasságához semmi reménssége. A ki vitézkedni akar a Szent Irással vitézkedgyék, mint Idvezitönk a Sátán ellen.”¹³

Úgy vélem, a trágár nyelvhasználatra irányuló kritikai megjegyzéseit nagyrészt a saját felekezetén viaskodó hitvitázóknak célozhatta. E kérdésre ugyanis ismét visszatér könyvének végén, ahol már a Pázmány–Alvinczi vitákról szóló ifjúkori emlékeibe ágyazva fejt ki véleményét. Elsőként persze Pázmányt bírálja, szövegének második részében azonban már kitetszik, hogy Alvinczi hitvitázó stílusával – a korabeli református előljárókhöz hasonlóan – sem tudott azonosulni. A nyelvhasználatra vonatkozó kritika taktikája nyilvánvalóan hasonló, mint amit maguk a hitvitázók alkalmaztak szövegeikben, és Zilahi is a tekintélyként felmutatott polemikus előképhez, a Pázmány–Alvinczi vitához csatolja vissza megjegyzését. Erre nyilvánvalóan a sokat hangsúlyozott idős kora, öregsége és bölcsessége jogosítja fel, hiszen Zilahi saját, személyes fiatalkori emlékre tud hivatkozni, ami által saját korának szövegeit, szerzőit, nyelvezetét is bírálhatja. Mint írja: „De ezek nem olly keservesek, mint az Szitokbéli rettenetességek. Amellyek amaz utálatos Cigányokhoz-is alig illenének. Nem hogy Egy-házi rendnek kellene azt mivelni. Nevezet-szerént amaz nagy emlékezetü Néhai Pázman Cárdinál. A kinek némely munkájában, kiválképpen Gyarmathi Miklos ellen valo írásában, majd alig vagyon annyi tisztességes szava felebaráttýához mint szitka és hazuttolása, és egyéb illetlen szavai. A Calauzban ha csak százat mondanék csak semmi volna a számtalansághoz képest. Alvinczi Péternek minden rutságot fejehez vér. Nem csak a Calauzban, hanem az után valo aproték munkácskájában-is. (Maga ugy gondolom, hogy ifiu állapottokban, edgyüt tanultanak a Colosvári Collegiumban, s edgyüt bujdostanak volt ki-is, a veszedelmes idő következtén.) Calvinus Jánost közönséges Postillájában a nyolczadik levélnek második oldalán ördög Tanitványának mondgya. Lutthert hasonlo-képpen. [...] Ha Pázmány Uram,

¹² ZILAHY 1672, *i. m.*, 101–103.

¹³ ZILAHY 1672, *i. m.*, *7b–*8b.

ezeket a szép *locus*okat először meg-nézte volna: nem kétlem, hogy meg nem tartoztatta volna nyelvét Calvinus ellen való mérges szavairul. *Ti is szintén úgy tésttek mi véliünk*. Magunkban sem javallyuk sőt *dehortállyuk* az olyan atyánkfiait, hogy az ollyantul meg-szünnyenek, a mint Deák Inas korom-szememmel láttam vala, hogy az Zempléni Aba-Ujvári, és Borsod-Vármegye *Praedicatorok*, ugy mint Zemlén-Vármegyébül Tihameri Máthé Tisztes ösz öreg ember Ujhelyi *Praedicator*? Aba-Ujvármegyéből Tálli György Szántai *Praedicator*? Borsod-Vármegyéből Nagy Thállyai Thamás Szikszai Lelki pásztor. Egy egynéhány magokkal Seniorok lévén gyülekezetnek vala Tarczalra, akkori *Primarius Pastornak* Szántai Pálnak házához, és közönséges akaratból meg-tiltották vala idvezült Alvinczi Pétert Kassai *Praedicator*t, hogy ne motskolodgyék, és magát se motskoltassa Pázmány akkori Ersekkel. Meg is tartozkodot vala, hogy az után sem irt semmit. Csak ez volt penig Alvinczi Pétertől az mocskolás, hogy kis munkácskájában mellyet Pázmány Uram ellen irt vola azt irta volt: Soha ollyan könyvet nem láttam kinek az margoján annyi sok vide infrat, vide suprat irtanak volna mint az Calauzban. Ezt így Concludalta vala Alvinczi: De talám ditsiretet akart vadászni, hogy tényészésének szöri szálát medve mod[ra] ugy megnyalogathattya. Ismét (az mi illetlenn volt) Igen meg-tanulta tapogatni mind az Infracját, s mind az Supracját. Ez illyen illetlenségekért (mondom) i-gen meg-intették vala a meg-ementett betsülletes Seniorok vélek lévőekkel edgyütt Alvinczi Pétert. Így ma-is nem javallyuk az kik azt cselkeszik.”¹⁴

Zilahi a sokszor hangsúlyozott öregségével teremti meg azt az elbeszélői keretet, beszédhelyzetet és narratívát, melyben egyrészt példát ad és tükröt nyújt a kálvinista embereknek, másrészt az oly fontosnak tartott vénség és az ezáltal meglévő bölcsesség teszi lehetővé, hogy mind az előszóban, mind pedig vitairatának végén jelezze, nem tartja helyesnek a vallás feletti vita nyelvi eldurvulását, trágárságba fordulását. A Pázmány–Alvinczi vitához való visszacsatolással – mely az 1660-as években jellemző elbeszélői keretet adta a hitvitázóknak, hogy annak nyomán elbeszélni, megragadni és értékelni tudták saját tevékenységüket – visszaemlékezik fiatalkorára, ő maga is mintegy előképet nyújt, illetve jelen esetben elvetendő példát. Azaz a durva hangvételű polémia vélhetően már a korban sem nyerte el mindenki tetszését, s a bölcs vénként megszólaló Zilahi már „megfeddhet” a nyelvhasználatért a vitázókat. Név szerint ugyan nem említi a református oldalról felszólaló prédikátorokat, de az Alvinczi megfeddéséről szóló történet érzékelteti, hogy alapvetően nem a katolikus vitázók nyelvhasználatáról, sokkal inkább a saját felekezetén lévő „nyelveskedéséről” szól a bírálat. Meglehetően ezért sem vitatkozott szövegszerűen Sámbar *Három kérdésével*, s nem bonyolódott mondatról mondatra való összecsapásba – mint tette azt Matkó és Pósházi –, hanem példát mutatva a vallási küzdelemben tükröt tartott a kálvinista olvasók elé, hogy ezáltal mélyebben, jobban megismerjék a református hitigazságokat. Talán érezve Zilahi kritikáját, vagy éppen figyelmeztetésképpen írta a jólelkű vén prédikátornak Matkó István az irat elején szereplő üdvözlőversben, hogy munkája – bármilyen legyen is a szövege – csak szitkokat fog kapni az ellenféltől: „A Sárkány Angyali nem lésznek barátid, / Hidd-el mergessebben lésznek mardosoid: / De a Szent Angyalok mind jo akaroid. / Légy hiv, s nem árthatnak fene ellenségid. / Szitok, átok, mocskok leszsz tölök jutalmad. / Mellyen hogy meg-indully csak meg se gondollyad. / Bojtorjánról figét nem szednek jol tudnad, / Szenvedni Christusért nyeressegnek tartsad.”¹⁵

¹⁴ ZILAHY 1672, i. m., 129–133.

¹⁵ ZILAHY 1672, i. m., **3b–**4a.